

Rapport från Workshop om biosfärområden i Sverige

Gränna, 28-29 september 2009

Sammanställt av

Johanna MacTaggart

Nationell MAB-koordinator

Simon Jonegård

Koordinator Östra Vätterbranterna

Mötet var det fjärde i en serie årliga mötesplatser för människor som är involverade i svenska MAB-programmet. Den här gången var det fokus på biosfärområdets zonering genom workshopens tema "Geografiska och pedagogiska verktyg för hållbar utveckling i praktiken – zonering, temalandskap och demonstrationsområden". Syftet med det valda temat var att belysa svårigheter med att få zoneringen inom biosfärområden att vara hjälpsamma instrument på lokal och regional nivå samt att påbörja gemensam dialog kring densamma. Aktiva forskare var föredragshållare, vilket inspirerade dialogen då aktuella forskningsfrågeställningar lyftes fram.

1. BAKGRUND

Många människor engageras på olika sätt i det Svenska MAB-programmet. Det finns idag två biosfärområden i Sverige samt fyra områden som kandiderar för att få Unescos utmärkelse. Unesco erbjuder ett ramverk för biosfärområden, Statutory Framework, som generöst anpassas efter lokala förhållanden, nationens politik, ekonomiska styrmedel osv. Flexibiliteten inom ramverket ger möjlighet för landet att utveckla pedagogiska verktyg som inspirerar samhället till en långsiktigt hållbar utveckling. Detta årligen återkommande forum är en mötesplats för dem som arbetar med att utveckla biosfärområden och här läggs grunden för dessa verktyg.

Varför valdes detta tema?

Det finns en svårighet på lokal och regional nivå att få zoneringen inom biosfärområden att fungera, med hänsyn till t.ex. fragmenterade naturvärden, spridda kulturvärden och övriga värden i landskapet. Som ett komplement har temalandskap och demonstrationsområden visat sig kunna fungera som pedagogiska verktyg – på olika geografiska nivåer – för att visa på biosfärområdenas tre funktioner. På lokal, nationell och internationell nivå finns divergerande åsikter om vilken funktion och grad av skydd som de olika zonerna bör innehålla. För att råda bot på detta ska nationella verktyg och vägledningar tas fram enligt Madrid Action Plan.

Diskussion om zonering från MAB-workshop 2008: *Spelar zonerna roll i praktiken?*

- Viktigt att zoneringen problematiseras och att den inte avvecklas utan snarare utvecklas.
- Modellen kan med fördel utvecklas och bli mer flexibel.
- Zoneringen är ett viktigt pedagogiskt verktyg.
- Zoneringen möjliggör inkludering av kulturmiljöerna i begreppet *Hållbar utveckling*.
- Zoneringen måste vara väl förankrad hos markägare då den appliceras.

Kommentar: Det finns ett behov att nationellt identifiera syftet med zoneringen och på vilket sätt den kommer till nytta. Hur ska zoneringen hanteras i Sverige så att biosfärkandidater blir erkända som biosfärområden av UNESCO?

Zonering i Madrid Action Plan

“Facing new challenges, it is important to shift towards a more integrated zoning. Thus the transition area, in addition to the development function, can also consider conservation/environmental goals and elements. Equally the core area, in addition to its conservation function, contributes to a range of ecosystem services which, in terms of the development functions, can be calculated in economic terms.

...

Special attention is to be given to the buffer zones. Their role is to minimize negative and external effects of human-induced activities on the core areas. In addition to the buffering function related to the core areas, buffer zones can have their own intrinsic, ‘stand alone’ functions for maintaining anthropogenic, biological and cultural diversity. Buffer zones can also have an important connectivity function in a larger spatial context as they connect biodiversity components within core areas with those in transition areas.

...

People live and make a living in transition areas which are characterized by multiple land uses. Transition areas have a central function concerning socio-economic development.”

I Madrid Action Plan föreslås att nationella MAB-kommittéer, regional nätverk och individuella biosfärområden utvecklar och använder ”practical tools and guidelines for zoning at the national level”.

2. FÖREDRAG

Mötet inleddes med att Biosfärkandidatområdet Östra Vätterbranterna hälsade alla välkomna och höll en kort introduktion om syftet med mötet samt workshopens program. Detta följdes av en övning som belyste de geografiska områden och sektoriella nivåer deltagarna representerade. Sammantaget fanns personer som på olika sätt är involverade i biosfärbetet i Sverige, främst de som arbetar i de olika områdena runt om i landet. Detta inkluderar områden som redan har biosfärstatus, biosfärkandidatområden eller områden

med pågående förstudier. Svenska Programkommittén för MAB fanns med bland deltagarna liksom från Biosfärrådet. (se deltagarlista i bilaga 1).

Biosfärrådet presenterade förslag på Svenska MAB-programmets vision och uppgift. Workshopens deltagare ombads att inkomma med synpunkter och förslag. Förslagen kommer för Svenska programkommittén för MAB vid nästa sammanträde då programmets vision och uppgift ska antas. Därefter presenterades zoneringen i varje biosfärområde och biosfärkandidatområde.

Landskapsekologisk planering

Thomas Appelqvist, universitetsadjunkt vid Institutionen för växt- och miljövetenskaper, Göteborgs universitet.

http://www.dpes.gu.se/personal/larare_forskare/thomas_appelqvist/

Landskapets sociala värden

Marie Stenseke, Docent vid Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Göteborgs universitet. Forskningsprogrammet Friluftsliv i förändring.

Föredraget handlade om att olika grupper har olika relation till landskapet. Boende, besökare och markägare användes för att exemplifiera. Markägaren kan vara både företagare, bonde och landskapsskötare som förvaltar ett arv, förvaltar sin egen livsmiljö och förvaltar ett ekonomiskt kapital. Markägarens bild av landskapet skiljer sig naturligt från den bild en besökare har av landskapet p.g.a. att de har olika värdegrund.

Vidare betonades även att trots att landskap hyser höga värden för friluftslivet, utvecklas inte kunskapen om dessa värden lika snabbt som kunskapen om exempelvis den biologiska mångfalden. Friluftslivet sköts ofta ad hoc och det finns ingen konsekvent innebörd av friluftsliv i policies och strategier.

Friluftsmänniskor beteendemönster kartlades hösten 2007 och resultatet visar bland annat att fler kvinnor än män är ofta ute i naturen och att 72 % av 61-75-åringar ofta vistas ute i naturen på vardagar medan 57% av 18-30-åringar vistas sällan i naturen på vardagar. Dessutom vistas yngre personer sällan i mindre tillrättalagda skogar. Personer med utomnordisk bakgrund vistas framförallt i parker tillrättalagda områden när de är ute i naturen. Bland de tillfrågade var motion det vanligaste motivet för att utöva friluftsliv på vardagar medan det på helger var för att uppleva avkoppling.

Avslutningsvis lyftes att biosfärområden är särskilt intressanta i sammanhanget då de har möjlighet att engagera lokala intressenter i planeringen och för att de beaktar potentiella konflikter mellan lokala intressen och allmänna rekreationsintressen. Biosfärområden kan utföra monitoring av besökares upplevda kvalitéer bland besökare och göra besökarstudier som kan utgöra underlag för områdets hållbara utveckling. Man bör sträva efter lika hög kvalitet på kunskapsunderlaget när det gäller sociala värden som detsamma för biologiska värden. Naturvård handlar *även* om kommunikation då människor, markägare, brukare och besökare har olika relation till landskapets sociala värden. Kultur, natur, skönhet och livskvalitet är viktigt men mest av allt är det en levande landsbygd som är det viktigaste målet.

Infrastruktur och biologiska värden

J-O Helldin, Forskare, CBM

Etablering av infrastruktur, vägbyggnation, påverkar landskapet, dess ekosystem och biologiska värden. Biotopförlust, barriäreffekter, störningar, trafikdödlighet är samtliga negativa effekter av vägar och järnvägar medan en positiv effekt är att nya livsmiljöer bildas. Förutom att anläggning av vägar och järnvägar leder till fragmentering av landskap, innebär det ekologiska effekter långt utanför själva vägområdet. Bullerstörningar har registrerats upp till 1000m från vägen. Däremot finns det lite kunskap om hur barriäreffekten påverkar ekosystem så långt som upp till 30km från vägen.

Det finns funktionella samband mellan ekologiska funktioner som direkt påverkas av barriäreffekten. Infrastruktur som skär igenom livsmiljöer, habitat, har särskilt stor påverkan på samspelet mellan arter eftersom det kan leda till att hela metapopulationen dör ut. En möjlig lösning är att skapa korridorer som sammanlänkar habitat.

Det har visats att störningar från trafiken har direkt effekt på en del fågel- och grodarters relativa förekomst. För att minimera trafikdödligheten kan tunnlar och broar anläggas.

Landskapsekologiska metoder och modeller för planering i landskapet

Margareta Ihse, Professor emerita i ekologisk geografi vid Institutionen för naturgeografi och kvartärgeologi, Stockholms universitet.

Margareta Ihse presenterade en exposé av landskapsekologisk forskning och tog avstamp i definitionen (eller definitionerna) av vad ett landskap är för något. Av de mer än kanske 100 olika definitioner som finns har t.ex. den Europeiska Landskapskonventionen använt sig av följande: *"An area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors"*. Det är alltså väldigt viktigt att komma ihåg att vi alla ser på landskapet med olika glasögon; där skogsbrukaren ser en lågproducerande skog, ser den lediga storstadsbon ett trevligt ställe för picknick, kulturhistorikern en möjlig bosättnings plats för järnåldersbebyggelse och landskapsarkitekten skönheten i hagen och tolkar den som ett vackert landskapsrum.

Margaretha gick också igenom de grundläggande modellerna för landskapsekologin; öbiogeografi, metapopulationsteorin samt konnektivitet och landskapsstrukturer. Vidare presenterades några av de viktigaste nyckelbegreppen inom dessa teorier, liksom exempel på landskap och förändringar i den fysiska miljön. För att kunna tolka landskapen är historiska kartor och flygbilder ovärderliga – och för Sverige – unika verktyg. I t.ex. de gamla skifteskartorna kan landskapets förändring mätas sedan 1600-/1700-talen. I flygbilderna kan t.ex. karteras konnektivitet, habitat strukturer, ekologiska nätverk, småbiotoper och hävd.

Slutligen kopplade Margareta till temat "Zonering", där *Pusselmodellen*, *Cirkelmodellen*, *Triangelmodellen*, och en *Modell med landskapsekologisk infrastruktur* presenterades som tänkbara. Den sistnämnda utgör den mest avancerade modellen vilken innefattar

kärnområden, buffertzoner, mindre värdekärnor och konnektivitetssoner och steppingstones. Dessa strukturer ligger i sin tur i en specifik landskapskaraktär, vilken bör beaktas i utformningen. Sammanfattningsvis tryckte Margareta på att vi i Sverige har en – ur ett internationellt perspektiv – väldigt god kunskap om landskapets historia och funktionalitet. Vi ska därför inte vara rädda att föra fram det i MAB-sammanhang och ta på oss ledartröjan för en utveckling av zoner och andra geografiska verktyg.

3. EXKURSIONER

I strålande solsken begav sig workshop-deltagarna ut på exkursion. Efter arrangerande av samåkning åkte bilarna iväg till olika delar av biosfärkandidatområdet. Exkursionerna hade följande teman:

- a. Rundtur i demoområde för hamlings Claes Hellsten, WWF/Gräna skogsgrupp, Stellan Gustavsson, Jönköpings kommun.

St Lönnemålen är ett av Östra Vätterbranternas demonstrationsområden där en f.d. granplantering med ett femtiotal inväxta gamla hamlade askar stod och halvdog för fem år sedan. Nu är hagen återställd med betande djur och såväl restaureringshamlade som nyhamlade träd. Detta har varit möjligt tack vare insatser från markägare, myndigheter (Länsstyrelsen och Skogsstyrelsen), arrendator och Gräna skogsgrupp. Alla inblandade har bidragit med såväl arbetsinsatser som ekonomiska medel.

Lövtäkten har stora kulturhistoriska och biologiska värden. "Det biologiska kulturarvet" är ett begrepp som väl fångar in brukares och naturvårdares gemensamma intresse av att blåsa nytt liv i denna minst tusenåriga tradition. Med dagens miljöersättningar kan de också ge en god ekonomi. I många hamlingsmiljöer går det utmärkt att förena naturvårdens önskemål med virkesproduktion genom att kontinuerligt ta ut större, icke beskurna lövträd.

I ett lövhägn vid Bunn fördes samtal om anläggande och produktion av lövskog. Det bestånd som besöktes var perfekt utifrån ägarens önskemål; ett bra insynsskydd och skärm mot Tranåsvägen. Hade det varit ett produktionsbestånd däremot skulle anläggandet gjorts i etapper med pionjärer, semisekundärer och

sekundära arter planterade med några års mellanrum. Gruppen samtalade under ledning av Stellan Gustavson om lövproduktion och naturvård samt möjligheterna för mindre företag att producera och använda lövvirke i mycket större omfattning än idag.

- b. Rundtur i dellandskap för jätteträd *Simon Jonegård, Skogsstyrelsen, och Anders Råsberg, LRF, guidade.*

Den här gruppen besökte demonstrationsområdet "Galgen" som är en restaurerad ekhage söder om Gränna. Beteshagen har tidigare varit under ohävd och kraftigt igenvuxen med gråal. För att få tillbaka kvaliteterna i marken sattes en paketlösning ihop, med flera olika instrument, vilka gjorde att det återigen blev intressant för markägaren att börja bete och röja området. Här fördes diskussion om bl.a. kombination av styrmedel.

Sedan följde ett besök i den kulturhistoriskt intressanta "Röttle by", med pittoreska hus och omgivningar och därefter en brant vandring ned till Ölands brygga vid Vätterns strand. Här fördes diskussion om reservatsbildning och sociala processer i förvaltning av landskap.

Ett stopp gjordes också i Ölands by, där en nyligen restaurerad hamlingsmiljö besöktes. Trädens agrarhistoriska betydelse diskuterades.

4. SEMINARIER

Efter förmiddagens exkursioner samlades deltagarna i hörsalen för att inleda arbetspasset. Deltagarna delade själva in sig i grupper och diskuterade fem ämnen, se nedan. En sekreterare utsågs i varje grupp. Margareta Ihse sammanfattade förutsättningarna och presenterade uppgiften inför arbetspasset. Här presenteras de huvudsakliga inriktningarna under gruppdiskussionerna. Sammanfattning av gruppdiskussionerna kan läsas i bilaga 2.

Diskussionsgruppernas huvudsakliga slutsatser:

- a. Vilken nomenklatur är lämplig för arbetet med kompletterande geografiska och verksamhetsmässiga verktyg?
De svenska biosfärinitiativen har individuellt utvecklat alternativa verktyg som komplement till MAB-programmets zoneringsverktyg vilket har resulterat att det nu finns olika benämning på samma sak. Dessutom särskiljs ofta nomenklaturen för ett geografiskt tema (en yta) från ett tematiskt tema (ett ämne), vilket ger upphov till otydlighet. Här nämns "Temalandskap", "Landskapstema" och "Temaområde" som exempel på tvetydigheten.
Workshopdeltagarna ansåg enhälligt att nomenklaturen för ovan verktyg borde diskuteras i Svenska MABs nationella forum med det primära syftet att hitta ett gemensamt uttryck. Detta underlättar den pedagogiska utmaningen att förklara och förankra Svenska MAB och biosfärarbetet hos berörda aktörer.
- b. Speglar zoneringen en ekologisk funktionalitet inom biosfärområdena/-kandidaterna?
Sammanställningarna från gruppdiskussionerna visar att zoneringen *kan* spegla en ekologisk funktionalitet likaväl som att den kan utgöra ett svårhanterligt instrument som upplevs som ett hinder. Olika förslag på en anpassad zonering diskuterades.
- c. Vilka möjligheter och behov har vi att lyfta andra landskapsvärden?
– kulturella och historiska
– sociala
– ekonomiska
– estetiska
Diskussionerna i grupperna visar att det finns behov att lyfta andra landskapsvärden (än biologiska, red. tolkning). Exempel på andra landskapsvärden diskuterades liksom olika arbetsmetodik som används i svenska biosfär-/kandidatområden för att lyfta dessa.
- d. Har vi behov av övriga geografiska verktyg – t.ex. temaområden och demonstrationsområden – för att komplettera zoneringen?

Resultat från gruppdiskussionerna:

- a. Flera verktyg kan vara intressanta:
 - *Demonstrationsområden* som rum för att förstå en process (ÖVB)
 - *Besöksplatser* som ett rum för naturupplevelse (Vattenriket)
 - *Biosfärambassadörer* som personer som kan förklara en process (Vänerskärsgården)
- b. Bra med goda exempel i demonstrationsområden som kan leda till stolthet för enskilda brukare.
- c. JA, ett bra exempel är demonstrationsområden.
- d. Tveklöst JA. Även tillfälliga verktyg kan vara aktuella för att fungera under en viss tid.

- e. Hur kan man arbeta för att skapa en gemensam och holistisk landskapsplanering och -förvaltning?

5. NÄSTA WORKSHOP

Blekinge Arkipelag erbjöd sig att vara värd för MAB-workshop 2010.

Bilaga 1: Deltagare

Svenska Programkommittén för MAB och Biosfärrådet

1. Göran Blom, Naturvårdsverket, Goran.Blom@naturvardsverket.se
2. Olof Olsson, Stockholm Resilience Centre, olof.olsson@stockholmresilience.su.se
3. Johanna MacTaggart, MAB-koordinator, johanna.mactaggart@lansstyrelsen.se

Biosfärområde Kristianstads Vattenrike

4. Karin Magntorn, informationssekreterare, Karin.Magntorn@kristianstad.se
5. Sven-Erik Magnusson, koordinator, sven-erik.magnusson@kristianstad.se
6. Hans Cronert, Länsstyrelsen i Skåne län/Kristianstads kommun, hans.cronert@lansstyrelsen.se

Biosfärkandidatområde Vänerskärgrården med Kinnekulle

7. Birgitta Gärdefors, Götene kommun, birgitta.gardefors@gotene.se
8. Clas-Göran Crommert, Mariestads kommun, clas-goran.crommert@mariestad.se
9. Bálint Wagner, Biosfärkontoret, balint.wagner@vanerkulle.se

Biosfärkandidatområde Nedre Dalälven

10. Inga-Britt Persson, Gröna Kunskapshuset, Östa, Ingabritt.Persson@gkh.se
11. Anders Telenius, Mälardalens högskola, anders.telenius@mdh.se
12. Cristina Ericson, NeDa, cristina.ericson@telia.com
13. Kalle Hedin, NeDa, kalle@nedredalalven.se
14. Bengt Gyldberg, NeDa, bengt@nedredalalven.se
15. Lars Hillström, Högskolan Gävle, lars.hillstrom@hig.se

Biosfärkandidatområde Blekinge arkipelag

16. Anette Johansson, Länsstyrelsen i Blekinge Län, anette.johansson@lansstyrelsen.se
17. Tommy Olsson, Karlskrona kommun, tommy.olsson@karlskrona.se
18. Eva-Marie Lundberg, Ronneby kommun, eva-marie.lundberg@ronneby.se

Biosfärkandidatområde Östra Vätterbranterna

19. Simon Jonegård, koordinator, simon.jonegard@skogsstyrelsen.se
20. Stellan Gustavsson, Jönköpings kommun, stellan.gustavsson@jonkoping.se
21. Claes Hellsten, Gränna Skogsgrupp/WWF, claes.hellsten@telia.com
22. Johan Uhr, Länsstyrelsen i Jönköpings län, johan.uhr@lansstyrelsen.se
23. Malin Lund, Länsstyrelsen i Jönköpings län, malin.lund@lansstyrelsen.se
24. Clas Jerneck, Länsstyrelsen i Jönköpings län, clas.jerneck@lansstyrelsen.se
25. Anders Wallander, Länsstyrelsen i Jönköpings län, anders.wallander@lansstyrelsen.se
26. Hans Harrysson, Södra, hhhbjorstorp@telia.com
27. Anders Råsberg, LRF, anders.rasberg@lrf.se
28. Anders Johansson, Södra, anders.h.johansson@sodra.com
29. Gunnel Holmberg-Karlsson, Jönköpings kommun, gunnel.holmberg-karlsson@jonkoping.se
30. Dag Fredriksson, Jönköpings kommun, dag.fredriksson@jonkoping.se
31. Maria Taberman, Länsstyrelsen i Östergötlands län, maria.taberman@lansstyrelsen.se

Ovanåker

32. Olle Berglund, Ovanåkers kommun, olle.berglund@ovanaker.se
33. Åsa Törngren, Ovanåkers kommun, asa.torngren@ovanaker.se

Andra organisationer

34. Thomas Appelqvist, Göteborgs universitet, thomas.appelqvist@dpes.gu.se
35. Marie Stenseke, Göteborgs universitet, Marie.Stenseke@geography.gu.se
36. Margaretha Ihse, Stockholms universitet, margareta.ihse@natgeo.su.se.
37. J-O Helldin, CBM, j-o.helldin@cbm.slu.se
38. Kristina Böreback, Stockholms universitet, kristina.boreback@ped.su.se
39. Jesper Hamilton, Skogsstyrelsen, jesper.hamilton@skogsstyrelsen.se

Bilaga 2: Sammanställning av gruppdiskussioner kring zonerings och andra geografiska verktyg

Frågor för diskussion

- 1) Vilken nomenklatur är lämplig för arbetet med kompletterande geografiska och verksamhetsmässiga verktyg?
- 2) Speglar zoneringsen en ekologisk funktionalitet inom biosfärområdena/-kandidaterna?
- 3) Vilka möjligheter och behov har vi att lyfta andra landskapsvärden?
 - kulturella och historiska
 - sociala
 - ekonomiska
 - estetiska
- 4) Har vi behov av övriga geografiska verktyg – t.ex. temaområden och demonstrationsområden – för att komplettera zoneringsen?
- 5) Hur kan man arbeta för att skapa en gemensam och holistisk landskapsplanering och -förvaltning?

Grupp 1

- 1) Föredrar benämningen "TEMA" för båda områdena, dvs.: i Sverige arbetar biosfärområden med TEMAN som kan vara ämnesmässiga eller geografiska. Exempel på sådana teman är ekoturism eller älvlandskapet
- 2) Zoneringsen kan fungera, men "amöban" är troligen inte den bästa formen. Genom att inte välja alla områden per automatik i zoneringsen kan den få bättre funktionalitet, dvs. kärnområden måste ha lagligt skydd, men alla lagligt skyddade områden behöver inte per automatik bli kärnområden
- 3) Vi jobbar med teman, istället för zonerings, för att belysa andra aspekter. Dessa bygger på lokala initiativ.
- 4) Flera verktyg kan vara intressanta:
 - b. *Demonstrationsområden* som rum för att förstå en process (ÖVB)
 - c. *Besöksplatser* som ett rum för naturupplevelse (Vattenriket)
 - d. *Biosfärambassadörer* som personer som kan förklara en process (Vänerskärsgården)

Grupp 2

- 1) Föreslår "VERKSAMHETSOMRÅDEN" för olika typer av verksamheter i ett biosfärområde och "TEMALANDSKAP" för avgränsade natur- och kulturmiljöer i landskapet (som kan överlappa i geografin).
- 2) JA, men inte en "amöba-modell" utan snarare en "spindelnätsmodell".
- 3) Behov finns av att lyfta andra landskapsvärden, t.ex. entreprenörskap och boende.
- 4) Bra med goda exempel i demonstrationsområden som kan leda till stolthet för enskilda brukare.
- 5) Arbeta fram en allmängiltig metodik för landskapsplanering, som kan användas i olika typer av landskap.

Grupp 3

- 1) Kan vara svårt och olyckligt att låsa sig vid vissa begrepp för tidigt. TEMA kan innehålla flera ämnen, och ett tema kan t.ex. vara skog ett annat avlopp.
- 2) NEJ, men det kan slumpvis innebära att det innefattar en ekologisk funktionalitet, t.ex. "source-sink". Buffertzonen speglar inte en ekologisk funktionalitet, då strandskydden är avsatta i annat syfte. Andra styrmedel behövs för buffertzoner i Sverige.
- 3) Viktigt att ta vara på det som varit för en ny tid. Andra värden bör dock adresseras med andra verktyg än zonering.
- 4) JA, ett bra exempel är demonstrationsområden.
- 5) NEJ, det blir för tungrott, och hela idén med biosfärtanken – lokal utveckling – riskerar att falla.

Grupp 4

- 2) Zoneringen känns stelbent att arbeta med. I ett tidigt skede kan zoneringen vara värdefull, men sen kanske inte denna bör vara central i arbetet.
- 3) Landskapsvård ingår som en röd tråd i att lyfta andra värden
- 4) Tveklöst JA. Även tillfälliga verktyg kan vara aktuella för att fungera under en viss tid.

